

Ö. Kovács József

**A VIDÉKI MAGYARORSZÁG POLITIKAI
TÁRSADALOMTÖRTÉNETEI 1945–1965**

*A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás
magyar–német összehasonlításban*

I. kötet

DOKUMENTUMOK

A VIDÉKI MAGYARORSZÁGRÓL 1945–1962

II. kötet

c. MTA-doktori értekezés tézisei (2011)

Témaválasztás és kérdések

A történelmi jelenségeket mennyiségi kérdésnek is tekintem, a szereplők viselkedésének és a történelmi forrásoknak, állításaink érvényességének mindenképpen van egy kvantitatív szempontja. Éppen ezért jelenkortörténelmi kutatásaim kezdetekor az foglalkoztatott, hogy mi történt a „munkás-paraszt állam” két nagy társadalmi csoportjával? A paradox helyzet az, hogy arányukhoz képest az említettekről van a legkevesebb tudományos kutatási eredmény. Ez a feladat egyre inkább érdekelt. Egy kisebb léptékű, német–magyar összehasonlításra törekvő munkásságtörténelmi vizsgálat után mindinkább foglalkoztatott, hogy miként és miért történhetett meg a 20. század közepén még többségi agrártársadalom radikális széthullása. A társadalomstatisztikai mutatók alapján egyértelmű volt, hogy az egykori parasztság marginalizáltsága a történelmi kutatásokban komoly feladatot takar. A tudományos és a társadalmi önismeret ezen hiánya alapvetően motivált a munka egy részének elvégzésére.

A magyarországi politikai diktatúra történetének egy olyan aspektusát tárgyalom a kollektivizálás elemzésén keresztül, ami egyben a kollektív erőszak-alkalmazás, az 1956 és 1990 közötti időszak egyik legtömegesebb, tabusított, negligált története. A téma ilyen módon történő összekapcsolását, az erőszak múltbeli tapasztalatának és jelenbeli hatásának, „fel- és átdolgozásának” összefüggéseit célszerű a különböző nemzedéki szocializációkhoz és emlékezeti formákhoz kötni. Azok szerves összetartozása számomra egy elméleti és módszertani kiindulópontot jelent.

A kollektivizálás első ránézésre a „föld népének” tartott parasztság magántulajdona majdnem teljes állami felszámolásaként értelmezhető. Mint minden történelmi jelenségnek, ennek is külön kell feltárnunk a kiváltó okait

és azokat a funkciókat, amelyeket végül az rövid és hosszú távon betöltött. A „szovjet modellhez” igazodó paraszti magántulajdon és életforma államosításának következményeit a konkrét társadalmi-politikai miliőbe ágyazva kell feltárni. A „szovjet modell” nem Kelet-Közép-Európa puszta meghódítását jelentette, az több szinten zajló adaptációs-módosító folyamatok együttese volt. A politikai paramétereket megszabó szovjet döntések utópiái egy egyenlőségre, termelékenységre és munkacentrikusságra alapozó társadalmi formát követeltek meg. Az iparosítás és a kollektivizálás olyan, egymással szorosan összetartozó állami politika volt, amelyben döntő tényezőnek számított a városi népesség – „osztályalapon” nyugvó adózással történő – ellátása, és egyúttal a magántulajdon felszámolása az agrárvilágban is. A radikális beavatkozások rendkívüli mértékben átszabták a gazdaság és a társadalom világát, ami ellen az ismert (és tudományosan sokszor még feltáratlan) módon protestálások, felkelések törtek ki. Itt nem csupán a kollektivizálásból végül kimaradt Lengyelországban és Jugoszláviában kialakult hatásos ellenállási formákra kell gondolni, hanem például a bulgáriai és romániai tiltakozásokra és brutális represszióra.

A kollektivizáláson kívül alig találunk más, ennyire átfogó témakört, ami a szovjetizálási folyamat kelet-közép-európai jelenségeit egy új típusú beszédmódban teszi értelmezhetővé. Fontos a kollektivizálás újszerű megközelítése azért is, mert ösztársadalmi hatásai miatt kiemelhetjük az egyébként sokak számára érdektelennek tűnő puszta agrártörténet köréből, ahogyan ez már elég régen megtörtént a külföldi fogalom-, társadalom- és kultúrtörténeti kutatásokban. Továbbá a kollektivizálást célszerű olyan dinamikus folyamatként értelmezni, amely számos olyan összefüggést, jelenséget érint, lefed, amelyek tárgyalása

szintén hiányterületnek számít a jelenkortörténeti kutatásokban (például városi hatások, szegénység, proletarizálódás, vagy éppen vagyonosodás, lokális, regionális különbségek, társadalmi részvétel a rezsim felépítésében, alkalmazkodó ellenállás).

Kutatási kérdéseim, amelyeket a historiográfiai tájékozódás is alakított, a következők:

- Miért és hogyan vált a kollektivizálás megrázó, kollektív természetű és struktúrávaltoztató társadalomtörténeti eseménnyé?
- Hogyan tudjuk azt igazolni, hogy a kollektivizálás az egész társadalmat érintette?
- Milyen egyéni és kollektív viselkedésformák figyelhetők meg?

Ezen, számomra kiindulópontként szolgáló kérdéseken túl a téma közelítésmódjának egyik további problémájára is utalok. Hogyan értelmezzük a visszaemlékezők információit úgy, hogy a történetkutatás írásos forrásokra támaszkodó érvelési kényszerén belül maradjunk?

Összefoglalóan, és a fejezetek tematikáját is jelezve, a kollektivizálás szervesen illeszkedik az agrárvilághoz, azonban azt a politikai diktatúra „szocializmus projektje” és a társadalmi gyakorlat ösztársadalmi kérdéssé tette. Az 1958 és 1961 közötti kampányra vonatkozó alapkérdésem az, hogy az egyéni gazdaságok tömeges felszámolása hogyan és miért történt meg, s mindez milyen közvetlen következményekkel járt? A történések mélységét számokban is kifejezve, 1958-ban 1.580.000, 1962-ben 110.000 agrárkeresőt jelöltek az egyéni szektorban. Másrészt a kollektivizálás társadalomtörténeti laboratóriumjellege foglalkoztat, amelynek révén számos más, itt nem részletezhető általános problémát is tárgyalni kellene. Így például azt, hogy elégséges magyarázat-e a „szovjet modellt” követve, a pártállami szóhasználatot átvéve, termelőszövetkezetekről beszélni, vagy a

kényszerűen létrehozott üzemformákat más adekvát névvel kell illetni? A kollektivizálás során alkalmazott pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlás, a tömeges brutalitás a szokásos módon magyarázható-e a szovjet típusú „társadalmi mérnökség” programja, a szükségszerűnek gondolt társadalmi operációk, a tervgazdaság alapján, vagy pedig a lokális társadalmi-kulturális miliók, az egyéni civilizáltság foka, még inkább hiánya ugyanakkora szerepet játszott? A kérdés persze itt nem az, hogy az erőszak kultúrája milyen mértékben volt társadalmi gyakorlat a mindennapokban, hanem az, hogy a politikai hatalmat birtoklók milyen mértékben tekintették normának az általuk generált erőszakot?

Kutatási módszerek és történeti források

A történetkutatói cselekményesítésnek számos módja mutatkozik, amelyek nyilvánvalóan összefüggésben vannak a nézőpontokkal és a módszerrel. Ebben az ábrázolásban főként a kortársi perspektívákat és tapasztalatokat emelem ki, amelyek azért is fontosak, mert a diktatórikus rendszerek – közismerten – éppen az emberek emlékezetét próbálták elvenni a kényszerű felejtés politikájával. Az okok és okozatok sokszor naiv megismerési láncolatán túl a „többszörös egymásutániságot” és persze az egyidejűségeket kellene ábrázolnunk, hogy minél inkább életszerűségükben láthassuk meg a diktatúrában kialakult viselkedésformákat.

Amennyiben megmaradnánk a fekete-fehér kategorizálásnál és eltekintünk a politikai hatalmi/uralmi kapcsolatok kölcsönhatásos folyamatainak kutatásától, úgy esetleg unalmas tevékenységnek tűnhet a diktatúra vizsgálata. Módszertanilag ennek veszélyét úgy vélem kiküszöbölhetőnek, hogy kutatási célkitűzéseim egyik

lényeges pontja a struktúráknak, a folyamatoknak és a cselekvéseknek egy alulnézeti perspektívából kiinduló konstruálása. E mögött az a józan belátás húzódik meg, hogy az emberhez minden időben a mindennapi életnek az a zónája áll a legközelebb, amit a közvetlen testi cselekvéseinkkel elérhetünk.

Megközelítesemben igen fontosnak gondolom a társadalmi tényezők keresését a politikában, és viszont: a politikai elemek megtalálását a társadalomban, ami egyben elválaszthatatlanná teszi a két szférát. A diktatúra világában egyébként is minden átpolitizálódik, ezért műfaji tekintetben az itt olvasható kötet politikai társadalomtörténetnek is nevezhető. Főként abban az értelemben, amelyben már nem csupán a „politika”, hanem a „politikum” kontextusai jeleníthetők meg. Ennek során célszerű abból kiindulni, hogy a kortársak döntéseit alapvetően meghatározták az akkori „vak folyamatok”, tehát az előre nem látható következmények. Arra törekedtem, hogy a történésekhez ne csupán a politikai diktatúra utáni időszak perspektívájából, az események ismeretében közelítsek, hanem minél inkább a belső, kortársi életvilágok, az akkori életesélyek számbavétele alapján jelenítsem meg a különböző struktúrákat, egyéni és kollektív cselekvéseket, folyamatokat, döntéseket, sodródásokat. Ezt a nézőpontot azért is fontosnak gondolom, mert különösképpen a marxista-leninista program megvalósítására törekvők gondolkodási horizontjában igen erős volt a szükségszerűség kategóriájához való ragaszkodás. Ez képezte az egész szocialista projekt központi elemét, ami átszötte a viselkedési mintákat. Az akkor keletkezett szövegek mai olvasója óhatatlanul is hasonló csapádba esik, ha nem veszi tekintetbe, hogy ez is csak egy doktrína volt, amelyben sokszor inkább csak a sémák megszokásáról, s nem pedig valamilyen szükségszerűségről volt szó.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a marxista-leninista ideológiai alapozású szocialista projekt esetében meg kell különböztetni az ideológiai álláspontokat, az intézményesülés formáit és a társadalmi gyakorlatot. Ezeknek a szinteknek az összemosása csökkenti a történeti ábrázolás érvényességét.

A kutatási koncepció kialakítása és a kötet összeállítása során a társadalom fogalmát az emberi együttélési formák világaként értelmeztem. Egy általam részben módosított németországi modell alapján a diktatúra időszakában a társadalom konstituálódása a következő tényezők összjátékaként ment végbe:

- Az első a diktatórikus, bolsevik típusú társadalmi konstrukció, amely magát a szocializmus projektjét jelenti. Azokat az intézkedéseket és folyamatokat foglalja magában, amelyek a gazdaságban (például a termelőeszközök magántulajdonának megszüntetése, a központi irányítás), a politikában és a kultúrában egy társadalmi utópiát akartak megvalósítani.
- Második társadalomalkotó tényezőként a hagyományos struktúrák megtartó erőit tekintem, amelyek például a családi kapcsolatokban, a nemek szerinti munkamegosztásban mutatkoztak meg. Ezek egyben – mint társadalmi korlátok – a legnagyobb kihívást jelentették a politikai hatalom számára.
- A harmadik tényezőhöz az iparosodást, a technikai változásokat lehet sorolni, amelyek sokak számára minden erőszakos beavatkozást és következményt elfogadhatóvá tettek.
- Végül a negyedik tényezőhöz sorolnám mindazon jelenségeket, amelyeket a történetkutató rendszerint csak érzékeltetni tud, megragadni azonban sokszor alig. Ehhez tartoznak a

társadalmi cselekvések azon célszerű, „nem tervezett” struktúrai és folyamatai, és az azokkal összefüggő döntések, alkalmazkodások, kollaborációk, tapasztalatok és mentalitások, amelyek a „társadalmi autonómia” bizonyos formáját képezték a diktatúrában. Ha történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor itt elsősorban a mindennapok vagy tapasztalattörténet vizsgálatai által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. Azokról a társadalmi kapcsolatokról, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait kihasználva játszották ki a mindennapokban a politikai rezsimet (például cserekereskedelem, üzemek, tsz-ek, brigádélet).

A fenti társadalomszervező tényezők alapján igyekeztem a vidéki életvilágokban minél létszerűbben bemutatni a diktatórikus program helyi-területi megvalósulását, a társadalmi korlátként is felfogható helyi miliőket, az iparosításként leegyszerűsített folyamat hatásait, valamint a tapasztalatokat és mentalitásokat.

A kutatás és az egyes fejezetek tematikájának kialakítása során inkább egy deduktív eljárást követve fogalmaztam meg a legfontosabb kérdéseket, jelöltem ki azokat a fogalmakat, amelyek adekvát módon tükrözik a kortársi kontextusokat. A címben szereplő politikai diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás problematikája, és legfőképpen ezek tapasztalattörténete egyben értelmezési keretet is adott a munkámnak. Szűkebb értelemben véve kezdettől fogva a vidéki életvilágok érdekelték, azonban egyre világosabbá vált, hogy elsősorban egy átfogóbb problematikából, a kommunista párt társadalomátalakító programjából kiindulva lehet szerves módon megmagyarázni a történeteket és a folyamatokat. A politikai diktatúra

társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét nagyon fontosnak tartom az általam kutatott témakörben. Némi kockázattal azt állítom, ez egy olyan paradigma, séma, ami a vizsgált korszak összefüggéseinek esetében alapvetően alakította a gondolkodásomat. Ez kimondva kimondatlanul egyszerre volt egy pártprogram, ami az 1950-es évek elejének jelenségeitől valamelyest különbözve, lényegében megvalósult az erőszakos kollektivizálás időszakában. Ekkora már egy radikálisan átszabott és szétcsúszott társadalom képe rajzolódott ki.

Kulcskérdés, hogy a történészek mit tekintenek eseménynek. A legtömörebben talán azt lehet mondani, hogy az a különböző cselekvők és csoportjaik komplex cselekvéssorozata. Úgy tűnik, hogy az esemény kategóriája eleve életszerűen foglalja magában annak társadalomtörténeti vonatkozásait, csak valamiképpen azok a fogalomhasználatunkban nem tudatosulnak. Egy elméleti célú megközelítés szerint az eseménynek három kritériumnak kell megfelelnie. Először is, a kortársak számára megrázónak és meglepetésszerűnek kell lennie, ami lényegében minden korábbi elképzelést felülmúl. Másodsor, ez a tapasztalat kollektív természetű, s annak ellenére képez egy közös kulturális mintát, hogy az emberek jövőbeli elvárásai természetes módon különbözőek. Harmadrészt, az ilyen értelemben fölfogott eseménynek – a pusztá történéshez képest – struktúrávaltoztató következményei vannak, amelyeket a kortársak is egyértelműen érzékelnek. Az ilyen módon fölfogott társadalomtörténeti esemény az erőszakos kollektivizálás értelmezésében centrálissá vált a monográfia megírása során.

Az előbbieken írtak szerint is az a véleményem, hogy a jelenkortörténeti vizsgálatokban a következő feltételeknek megfelelően érdemes a tudományos

eszköztárból az analitikus fogalmakat kiválasztanunk. Először, a kifejezéseknek valamilyen módon tükrözniük kell az emberek – nyilvánvalóan ambivalens – tapasztalatait. Ezt az igényt továbbgondolva, ismételten hangsúlyozom, hogy egyáltalán nem közömbös a „kinek a történelme, kinek a tapasztalata?” kérdés. Másodszor, mivel egy rendszert, kölcsönhatásos viszonyokat akarunk megérteni, ezért a kifejezéseknek nem csupán egy részaspektust kell leírniuk. Harmadszor, a választott fogalmainknak ki kell fejezniük a diktatúra jellegét, figyelve annak több értelmű (idő és térbeli) változásaira. Végül, ugyanakkor érzékeltetniük kell a diktatórikus uralom töréspontjait és az ellenállások helyét is.

Mérlegelve a kutatás során felhalmozott írásos történeti források mennyiségét és minőségét, végül úgy döntöttem, hogy a közel 40, általam az ország több pontján elkészített interjú részletes feldolgozásáról és bemutatásáról itt lemondok. Azokat csupán bizonyos esetekben és illusztratív módon használtam fel. A szóbeli történetek és az emlékezetkutatás hatványozottan mai perspektívákból formált szövegei alapvetően más közelítésmódot és tudományos ábrázolást követelnének meg. Másrészt ezek teljes körű elemzése szétfeszítette volna az egyébként is terjedelmes munka kereteit.

A „kinek a története” kérdés indukálja a „kinek a történeti forrása” felvetést, amellyel arra akarok utalni, hogy egyáltalán nem közömbösek az információk keletkezési körülményei, helyük és idejük. Az egész kutatás során elsősorban írott szövegeket gyűjtöttem, amelyek döntő részben a pártapparátus különböző szintjein keletkeztek. A Magyar Országos Levéltár 1945 és 1962/1970 közötti fondjain kívül minden megyei levéltárban rendszeres gyűjtést végeztem, elsősorban az 1958 és 1961 közötti évek mindeddig mellőzött forrásaiban. Emellett elemeztem az állambiztonsági, a

bíróági és a tanácsi ügyintézés során született dokumentációt, szem előtt tartva, hogy ezek többnyire csak „metaigazságokat” tartalmaznak, még pontosabban: csak akkor szólalnak meg, ha kérdéseket teszünk fel és a kódolt szövegeket „lefordítjuk” egy tudományos értelmezés számára alkalmas nyelvre. A sajtót és más, a politikai mobilizációval kapcsolatos kortársi publikációt illusztratív módon használtam. Az előbbieken említett, sok tekintetben kvalitatív elemzésre alkalmas forrástípusokon túl elemeztem a KSH-kiadványokat és a kvantitatív ábrázolásra lehetőséget nyújtó levéltári dokumentációt. 2006 júniusában és júliusában a Brandenburgisches Landeshauptarchiv-ban, valamint a Berlinton nem messze fekvő jüterbogi körzetben, s különösképpen Oehnbaben rendszeres levéltári forrásfeltárást végeztem. Ennek a kutatásnak egyes illusztratív eredményeire a zárófejezetben utalok. Az írott történeti források mellett kérdéseimet és elemzéseimet alapvetően befolyásolta néhány klasszikus magyar dokumentumfilm is.

A politikai diktatúrák világából származó történeti források feltárása és elemzése alapján sokunk tapasztalata lehet, hogy ezek hatékonyabb felhasználása akkor igazán jó egy tudományos elemzés számára, ha legalább két dologra figyelünk olvasás közben. Először is arra, hogy mi hiányzik ezekből a hivatalos szövegekből. Másodszor pedig egy állandó „fordítási”, tömörítési, dekódolási műveletet kell elvégeznünk. Úgy látom, ennek egyik egyszerűbb módja, kulcsa az, ha az írott és hallott hivatalos szövegekben a mondanivalót elsősorban a megfogalmazó gondolkodásmódjára és nem a megcélzott tárgyra, embercsoportra vonatkoztatjuk.

A mikrovilágok felé fordulással azt is el kell fogadnunk, hogy nem az ország, hanem a különböző miliókben élt emberek történeteit elemezzük. Ez a

megközelítésmód az adott feltételek, kényszerek, lehetőségek és képességek között alakított élet „értelmére” kérdez rá, amihez képest az emberek úgymond mérték magukat és életstratégiájukat. Ezekben a társadalmi erőterekben célszerű értelmezni a kortársi cselekvéseket és történeteket. A mindennapok és tapasztalatok történeti irányzatában további figyelemreméltó meglátás az is, hogy a „kisemberi életvilágokban” (család és rokonság, munkahelyi kollektíva), ahol átláthatóság volt, számos olyan „hatalmi és szabályozási kompetencia” adódott az emberek számára, amelyek több szempontból is élhetővé tették a rendszert.

Kutatási eredmények

Az első kötet (545 oldal, 69 táblázattal, közel 60 képpel együtt) a következő fő fejezetekből áll:

- I. Közelítések. A jelenkortörténetek elméleti és módszertani értelmezései
- II. A kollektivizálás olvasatai
- III. Szovjetizálás. A kollektivizálási kampány és társadalmi gyakorlat „szocreál” kontextusai
- IV. A vidéki Magyarország tapasztalattörténetei 1956–1962
- V. Kitekintés és összehasonlítás. Kelet-németországi jelenkortörténetek és vidéki miliók

Az új ismeretek megfogalmazása során arra törekedtem, hogy a kortársi történeteket minél életszerűbben ábrázoljam. A második, egyben önmagában is egész kötetben (491 oldal) forrásokat közlök, amelyek további kutatási, és hangsúlyozottan oktatási célokat szolgálnak. A dokumentumtár fő fejezetei a következők:

- I. Individualizált „osztályharc” – alkalmazkodó ellenállás
- II. Kollektivizálási kampány
- III. Levelek, levelezések
- IV. Vidéki helyzetképek és a kollektív üzemformák miliói

A historiográfiai fejezetben idézett hazai és külföldi szerzői állítások nagy többségében kimondva és kimondatlanul benne van az, hogy az 1956 előtti kollektivizálási kampányok erőszakosságával szemben, attól jelentősen eltérően, az 1958 és 1961 közötti teljes kollektivizálás már alapvetően más eszközökkel, de mindenesetre a fizikai kényszer elenyésző mértékű alkalmazásával ment végbe. Kissé ugyan sarkítva, de ennek én éppen az ellenkezőjét állítom: a megmaradt paraszti tömböt a belháború logikájából fakadóan igazából csak egy többlépcsős, alapvetően a fizikai erőszak és a társult adminisztratív eszköztár alkalmazásával tudták beterelni az állami szektorba. Sőt, nem kisebbitve a korábbi kulákküldözések és parasztellenes diktatórikus eljárások jelentőségét, véleményem szerint még azokhoz képest is átfogóbb érvényű és határfokú kollektív erőszak-alkalmazásra került sor 1958 és 1961 között. Úgy látom, gyakran az is megtévesztő lehet a mai kutatás számára, hogy eleve az 1956 előtti Rákosi-diktatúra intézményesült, viszonylag jól látható büntetési formáiból és mennyiségéből (például a perek és a bebörtönzöttek száma, kitelepítések) indul ki. Ugyanakkor háttérbe szorul az a szempont, hogy a kádári diktatúra gépezete is lényegében ugyanolyan államosítási kísérletbe fogott, csak alapvetően megváltoztatta a módszereit. A kollektivizálás esetében is az látható, hogy sokkal inkább kiterjesztették az erőszakos beavatkozás színtereit, szereplőit és konkrét eszközeit a „civil világra”,

azaz sok szempontból láthatatlanná tették az eljárást, a kölcsönös tabusítást is rákényszerítve az érintettekre. A korábbi kollektivizálási kampányokhoz képest sokkal mélyrehatóbban terítették szét a „felelősséget” és a következményeket.

A marxista alapeszmék értelmében a parasztok kistermelőként (tulajdonosként vagy bérlőként) lényegében saját termelőeszközeik felett rendelkeznek, azonban az egyéni termelés jellege miatt sem képesek saját érdekeik megszervezésére. Ebből az alaphelyzetből kiindulva őket másoknak kell vezetniük. Társadalmi és gazdasági helyzetük révén eleve ambivalensek politikai szempontból, hiszen mint tulajdonosok egyrészt a kapitalisták rokonai, másrészt mint dolgozók a munkásokhoz állnak közel. Erre alapozva azután a lenini értelmezésben az árutermelő parasztok már polgári és kapitalista vonásokat is felmutattak, még inkább kizsákmányolóit. Kollektivizálásuk lenini-sztálini modelljét ezért is elkerülhetetlennek tartották, amelyben a parasztság nyilvánvalón mint meghódítandó egység, mint ellenség jelent meg. Továbbá, a sztálinista állami beavatkozás számára az egyéni parasztgazdaságok a többértelmű autonómiájukon túl azért is képeztek ellenpolitikai bázist, mert azokat az egyházközségi miliók, fizikai létükben, jelképeikkel is erősítették. A Magyarországon is kutató Jason Wittenberg erre a kapcsolathálóra utalva idézte Sztálint, aki szerint „könnyű bezárni a templomokat, de a parasztok a lelkükben építik fel a templomot.”

A kollektivizálás esetében is célszerű a klasszikus szabályt követni, azaz annak tényeit dolgoknak kell tekinteni. Az erőszakos kollektivizálás, még inkább az utána következő időszakok annak a kölcsönös tanulási folyamatnak is a példáit nyújtják, miszerint a hivatalos normák megkerülésének módjaihoz illeszkedő – egyfajta

társadalmi – megegyezés teremt hatásköröket és olykor szolidaritást. A pártállami normák világa és azok gyakori színlelt követése, kijátszása, mindennapi társadalmi gyakorlata tehát nem képeztek különböző színtereket. Az ekkori élethelyzetek különösképpen a színlelések, a kölcsönös manipulatív képességek és a lehetőségek kihasználásának hálózatai voltak. Egyszer majd azt is mérlegelni kell a kutatásokban, hogy a kommunista párt „szocializmus projektjében” gyakran hangoztatott „népi demokrácia” ígéretek, így például a „gazdasági és társadalmi felemelkedést” a megszólítottak mennyire vették komolyan, s abból persze miként kívánták kihagyni a „kommunista gyakorlatot”. A pártállami ideologikus, propagandisztikus programoknak az ilyen típusú praktikus értelmezése, és az ahhoz mért viselkedésmód többször felbukkan a történeti forrásokban. A közvetlen politikai hatalmon kívüliek ilyen módon is a maguk hasznára igyekeznek formálni az adott – jóllehet ideológiai szempontból ellentétes vagy éppen érthetetlen – programot. A kortársi propagandatörténeteket tehát diakrón módon is ki kell terjeszteni, azt folyamatként célszerű felfogni, ami magában foglalja az üzenetek és a fogadók közötti interakciót is. A jelenségek kölcsönhatásos konstellációként való elgondolását a hagyományos szociálintropológiai felfogás is erősíti. Így például a paraszti életvilágok szempontjából rendkívül fontos jog nem csupán ember és dolog, hanem a jogoknak az összekapcsolódása, amelyek szoros társadalmi és politikai kontextusokban léteznek. Ennek megfelelően a magyarországi ilyen típusú jogokat a paraszti háztartás mint termelő üzem, a piac és az állami szféra együttes rendszerében lehet életszerűen konstruálni.

A vidéki Magyarország társadalmi a beszolgáltatás, az adózás, a tagosítás, a terrorral párosuló kollektivizálási kampány, valamint a korábbi egyházi és

társadalmi miliók felbomlasztásának hatására radikálisan aktivizálódott. A szocialista projekt – iparosításhoz és utópikus célokhoz – igazított kínálata, egyes rétegek számára nyújtott előnyei sajátos részvételt, a politikai diktatúra társadalmiasítását eredményezték. A kampányok mindennapokba behatoló folytonossága és színadiassága a tervszerűnek gondolt program számos elemét önjáróvá és dinamikussá tette. A szovjetizálás hírei és tapasztalatai, a traumatizálódások és alkalmazkodások együttesen képezték azokat a kettős kommunikációkat, színlelt magatartásformákat, amelyek a „létező szocializmus” évtizedeiben is nyomon követhetők. A földek és emberek részleges „összegyűjtése”, „kollektívákba” terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja. Ugyanakkor, a földindulások ellenére, a kollektivizált, rendszerint csak papíron létező szocreál üzemformák a vizsgált periódusban látványos kisebbségben voltak. A „kolhoz modell” elsősorban egy kudarc importjának magyarországi története volt, amely az erőforrások pazarlását, és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlító lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdtünk.

Kérdésként vetődhet fel, hogy mi indokolhatta az ilyen radikális és brutális eljárásokat? A válasz, a pártbeszámolók utalásai alapján az, hogy a helyi döntéshozók a lehetséges gyorsasággal és erőszakkal így akarták létrehozni a nagytáblás gazdaság, a „szövetkezet” fizikai bázisát. A megfelelő nagyságú és jól művelt terület, a szükséges felszerelés egy tagban megtalálható volt a „kulák-gazdaságokban”, azok elfoglalása kézenfekvő volt a hódítók háborús logikája szerint. A kuláküldözés társadalmi gyakorlata az ismert presszió

mellett is számos eltérést, kijátszást, bizonyos mértékben tapasztalható társadalmi szolidaritást is eredményezett. Az általam individualizált „osztályharcként” értelmezett kulákkérdés történetéhez olyan történeti forrásokat is elemeztem, amelyek a megyénkénti, ill. regionális különbségekre utalnak. Területi szempontból Bács-Kiskunban regisztráltak a legnagyobb arányban kulákokat. Ha Pest megyét is ideszámítjuk, ami regionális tekintetben indokolt, akkor a kuláknak nyilvánítottak közel 20%-a lakott a Duna-Tisza közén. A Tiszántúl középső, déli és keleti része egy másik nagy blokkot képezett. Ezekhez a területekhez képest másutt kisebb volt a módosabb parasztság jelenléte. A kollektivizálás története arra is rávilágít, hogy a svábok ki- és áttelepítése, vegzálása más formában, de 1949 után is folytatódott. Az akkori perspektívából felmérve a helyzetet, a letelepítetteknek a kollektivizálás révén egy újabb nagy kihívással kellett szembesülniük, ismét földindulás előtt álltak. A radikális változás mértékét egyes dél-dunántúli községek számadataival illusztráltam.

Az 1945 utáni tagosítások részletes, a lokális és regionális különbségekre figyelő történetének feldolgozása önálló témát jelent. Három, különböző földrajzi területről származó kortársi beszámolóra támaszkodva érzékeltettem a történéseket. A paraszttellenes állami politika mentén formálódó mindennapi jelenségek sokrétegű társadalmi reakciókban tükröződtek. A bizonytalan eredetű szárnyaló hírek, a hangulatjelentések tömegesen keletkező szövegeit nem célszerű csak folklórnak, a történetkutatás tárgykörén kívülnek tekinteni. Az azokban olvasható viselkedésformák éppen a bizonytalan helyzetek, a földindulások, a bomló identitások miatt váltak sajátos társadalom- és történelemformálónak tényezővé. Arra is utalni kell, hogy alig néhány év telt el a háború, és az azt

követő újabb kollektív traumák (málenkij robot, kitelepítések, internálások) kezdete óta, miközben új radikális állami beavatkozás és individualizált „osztályharc” kezdődött. Ebben a miliőben lehet életszerűen értelmezni az én-felfogásokat még inkább elbizonytalanító híreket, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálásokat. A lokális miliőkben a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak. A sajátos „közvéleményt” tükröző idézetek ugyanakkor azt érzékeltetik, hogy a vidéki társadalom tagjai a nekik tulajdonított kijelentéseikkel sokszor nem véletlenül túloztak. Joggal feltételezhető, hogy ezek a megfogalmazások egyben a kommunista programmal szembeni leplező magatartásmódok érzelmi-mentális eltávolító technikái is voltak. Azok mindennapi, alattvalói „ellenpolitikai rítusoknak” is nevezhetők.

Az 1945 utáni történetkutatásban megkerülhetetlen feladat az egyes települések radikális politikai-gazdasági átalakulásának, az egyházi iskolák államosításának és a lokális egyháztörténetek párhuzamos tárgyalása. A kommunista párt agrárpolitikájának azért lett megrázóbb jelentősége a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl összekapcsolódott a koncentrált egyház- és vallásellenességgel. A falu szovjetizálási programja és „megszállása” (ennek szimbóluma Pócspetri) 1948-ban valójában az egyházi iskolák erőszakos államosításával kezdődött, ami megelőzte a radikális agrárfordulatokat. Ez a szempont rendszerint kiesik a történetkutatásunkból, pedig ennek a kontextusnak a figyelembevétele a kortársi falusi kapcsolathálók és miliők széttrövése szempontjából igen fontos.

Az 1948 ősztől elindított kollektivizálási kampány sajátos, csekély súlyú, mondhatjuk, magyar

kolhozokat hozott létre. A minisztérium a legjobbak közé tartozó tszcs-k körében (103) vizsgálatot végzett 1949 elején. 90 csoport reprezentatív mintája alapján tudunk – nem pusztán gazdasági képet – alkotni. Mennyiben tekinthetők ezek kollektív gazdaságoknak? Eszerint hetven százalékuk felelt meg a pártállami normáknak. Összességében, a kis létszámú tagság (1.992 fő 90 csoportban) legnagyobb része a mezőgazdasági, agrárproletár rétegből (58%) és a háború után újbirtokosokból (38%) került ki. Hozzájuk képest csupán 4% volt a régi kisparasztnak aránya, s alig lehetett számszerűsíteni a régi középparaszti réteget. Bár a tszcs-k többségében (56%) a tagoknak volt saját földjük, de azt csak igen kis részük (14%) volt hajlandó bevinni a közös tulajdonba. Jellemzően, a kint hagyott területeken belterjes művelést, míg a bevitt földeken extenzív gazdálkodás folytattak. Ez utóbbi sem képezett jelentős arányt (21%) és az őszi munkák idején bér munkásokat is alkalmaztak. Mintavételünk csoportjainak a tagsága nagyrészt (58%) kommunista párttagkönyvvél rendelkezett. Ennek ellenére – már a kortársi pártértékelés szerint is – a vizsgált körben többirányú szegregáció tapintható ki. Az egyes alcsoportok a következő megosztó vonalak mentén különültek el: újbirtokosok, régi kis- és középparasztok, volt hadifoglyok, Szlovákiából kitelepített magyar telepések, a kommunista párt „rendezőgárdistái”, „közös munkában összeszokottak”, rokonság. Több helyen a nőket vagy az időseket zárták ki. A legelterjedtebbnek az számított, hogy csak a földnélküliekből alakultak meg a csoportok. Országosan általános volt, hogy a középparasztok nem akartak a kollektív gazdaságban tevékenykedni. A létrejött kolhozokat elsősorban a beígért állami támogatás tartotta egyben. Ebből a szempontból is jellemző volt a Dunántúlon található III. típusú csoportok összetétele,

mert azok kevés kivétellel ebbe a kategóriába tartoztak. Ezen a földrajzi nagytájon feltűnő volt még az újgazdák magas aránya. 1949 elejéig a magyarországi kolhozokba elsősorban a családfők léptek be, asszonyok és fiatalok általában nem. Nők csak a csoportok 26%-ában, elenyésző számban voltak tagok. A szociális összetételt tekintve a nincstelenek aránya elsősorban a Tiszántúlon volt a legmagasabb, ugyanakkor a nagyobb ipari körzeteket is magában foglaló Észak-Magyarországon volt a legmarkánsabb az újbirtokosok jelenléte a tsz-ekben.

Hogyan tudta a politikai hatalom ezeket az eredményeket produkálni? A megfélemlítés és a terror mellett elsősorban úgy, hogy az adópolitikával, az adminisztratív és a fizikai erőszak eszközei révén is szétzilált egyéni gazdaságokat 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás kikényszerítésével ellehetetlenítették. A radikális állami beavatkozás következményeként lényegében megszűnt a földtulajdon biztonsága, beindult egy elvándorlásspirál, és állandósult a munkaerőhiány. Utóbbi jelenséget egy külön mintavételben, a kiskunhalasi járásban társadalomstatisztika alapján is elemeztem. A szakszerűség hiánya is fokozta a krízist, ezért kollektív gazdaságról vagy a mai értelemben vett nagyüzemi gazdálkodásról nem lehet beszélni. A gazdálkodás és az intenzív munka színtere ténylegesen a háztáji gazdaság volt. Becslések szerint az 1950-es években a paraszti jövedelem 70%-a, az 1960-as években több mint a fele innen származott.

Az 1953 és 1956 közötti időszak igen fontos volt a kollektív gazdaságtól szabadulni igyekvők szempontjából is. A Minisztertanács Helyi tanácsok Titkársága által 1954 januárjában készített megyei felmérést felhasználva igen életszerű közegben

figyelhetjük meg a még létező „ősi földhöz”, egyáltalán a földtulajdonjoghoz való ragaszkodás tendenciáját.

Az 1956 utáni időszak vidéki történéseit, „földéhségét”, az egyéni parasztgazdaságok részleges regenerálódását, a vándorlási tendencia mérséklődését megyék szerinti körképben követtem nyomon. Emellett sorra vettem azokat a tényezőket, amelyek részletes kutatása egy-egy önálló munkát jelent. Így például fontos lenne ismerni a megtorlások társadalmi hatásait, az MSZMP megszerveződésének modern, a különbözőségekre figyelő társadalomtörténetét. A párttagság több tekintetben is kisebbséget jelentett a magyar falvakban. Például egy 1959-es kimutatás szerint a tsz-tagok 12%-ának volt párttagkönyve. A rendelkezéseimre álló források alapján kitértem a párttagság összetételének kérdéskörére, amely tényezőknek a figyelembevétele a lokális-regionális kollektivizálás történeti értelmezésekor is fontos. A rendőrség, a karhatalmisták és a munkásőrség önkényes tettlegességeit a dokumentumok alapján folyamatosan lehet igazolni. Ezeknek a sajátos, átmeneti rítusoknak a hatása, emlékezte igen meghatározónak bizonyult a teljes kollektivizálás során.

Az 1956 utáni egyéni és kollektív viselkedésformák illusztrálása céljából elemeztem a tanácsi végrehajtó bizottságok összetételét, majd pedig az „új tanácsválasztásokat”, amelyek egyben a kádári politikai legitimációtörténet feltáratlan, természetesen további kutatást igénylő fejezeteit jelentik. Ebben a tekintetben sem lehet a politikai diktatúra rendszerét csupán a kommunista párttagok és pártonkívüliek duális szembenállásaként leírni. A korábbi évekhez képest a jelöltek nagy része – főként 1956 következményeként – kicserélődött. Így például a 324 járási tanácstag 54%-a új személynek számított. További karakterisztikus jegy volt,

hogy a párt szempontjából kevés tsz-tag, állami gazdasági dolgozó, s ugyanakkor szerintük aránytalanul sok egyéni dolgozó paraszt került fel a jelölőlistára.

A pedagógusok párttagságának megyei bontásban elkészített adatait azért is érdemes tekintetbe venni, mert a hiányos adatközlés ellenére reprezentatív módon érzékeltetik a lokális társadalmakban nyilvánvalóan befolyással bíró csoport súlyát, másrészt valamelyest utalnak a párthoz való távolság és közelség mértékére is. A pedagógusok, mint a falvak közvélemény-formálói, a kollektivizálás befejező szakaszának ideje alatt is sajátos szerepvállalásra kényszerültek. A beosztott tanárok nagy többsége, kb. 80–90%-a nem rendelkezett párttagkönyvvvel. 1957 őszéig a statisztikában feltüntetett pedagógusok mintegy három százalékát közvetlenül érte valamilyen büntetési eljárás.

Az 1956 és 1958 közötti vidéki Magyarország általam vizsgált tényezői alapján az látszik, hogy a megmaradt agrárvilágban a föld továbbra is elsődleges fontosságúvá, ma már elmondhatjuk, ismételten történelemformáló tényezővé vált. 1957-ben a korábbi évezed pazarlásai, parasztellenes állami politikája után ismét magasabb ára, értéke lett a földnek. Ugyanakkor, részben 1958 végéig, ez volt az az időszak, amikor a megmaradt parasztság nagy része egyéni gazdálkodást folytatott. Az MSZMP döntéshozóinak megfogalmazása szerint, a kisárutermelés az ország szántóterületének közel 78%-ban volt meghatározó.

A pártállami döntéshozatali mechanizmusban kezdettől fogva kulcsfogalomként vált a tervszerűség. A kollektivizálás egy évtizedes tapasztalatai, részben és közvetetten elismert kudarcai után, a legfelső pártirányításban 1957 végén, 1958 elején ismételten megfogalmazták a „mezőgazdasági termelés tervszerű irányításának, befolyásolásának” módszereit. Az MSZMP

KB 1958 augusztusában szigorúan bizalmasnak szánt helyzetfelmérésében sorra vette a kollektivizálás tényezőit. 1965-ig meghatározták azokat a feladatokat, amelyeket végre kellett volna hajtani: mindenekelőtt a tsz-szektor túlsúlyba kerülését és a „proletárdiktatúra megszilárdítását”. Azt is világossá tették, hogy a „mezőgazdaság szocialista átszervezéséért indított fokozott harcot a pártnak kell szerveznie, irányítania.” A pártvezetés tisztában volt azzal, hogy 1958 végétől a legnagyobb kérdés a földdel rendelkező kis- és középparasztok tsz-taggá kényszerítése. Ebből a célból határoztak például a földjáradék fizetéséről. A KB ugyanakkor azt is világosan érzékelte, hogy a fiatalok egyáltalán nem motiváltak a tsz-munka vállalásában, többségük nem kap fizetési előleget, nem működik a munkaegységrendszer, megoldatlan a tsz-ek jogvédelme és az idős tagok nyugdíjazása. Regionális tekintetben a következőképpen mérlegelték a kollektivizálásra kijelölt terület adottságait: a KB „az átlagosat meghaladó mértékű fejlődésre reális lehetőséget” látott Békés, Fejér, Szabolcs és Szolnok megyékben. Inkább a szántóföldi növénytermesztő vidékeket vették számításba, ahol szerintük viszonylag jól működő kollektív gazdaságok voltak. Nem kevésbé számított az, hogy ezeken a területeken sokkal nagyobb arányú volt a szegényparaszság, sőt a „paraszság jelentős forradalmi hagyományaival” is számoltak, másrészt, ahogy fogalmaztak, itt 1956 „viszonylag kisebb megrázkódtatást okozott, mint máshol.”

A tervben a kollektivizálási kampányt megelőzte az ún. előkészítő bizottságok megalakulása. Az irányítók, és részben végrehajtók elsősorban a helyi párttagokból, a megyei szinten megszervezett 50–100 fős „aktíva” tagjaiból, és még egy 20–50 fős külön megyei státusba került csoportból álltak. Erre a célra évente 25 millió

forintot szántak. A kiemelten kezelt propaganda-hadjárat mellett a pártbizottságok kijelölték a határrészeket, a tanáccsal, a rendőrséggel együtt felmérték, hogy konkrétan kik azok a gazdák, akiket be kell szervezni a tsz-be. Az állami gazdaságok meglévő birtokain túl, a kollektivizálásra kijelölt terület nagyságát 8.620.000 kataszteri holdban határozták meg. Erre vonatkozóan több területfoglalási, államosítási forgatókönyv is készült. A hároméves szerint a mezőgazdasági szektor 70%-os kollektivizált arányával, a második változat pedig 60–65%-kal számolt. Az első tervben a tsz-ek közvetlen beruházásai a hitelekkel együtt 4,5 milliárd, a másodikban 5,7, a gépberuházások esetében 5,8, illetve 6,5 milliárd forintot jelentettek. Azonban már akkor is sokkal lényegesebb volt, hogy míg az elsőben a KB 3,3 milliárdot, addig a másodikban 4,7 milliárd forintot hiányként nevezett meg. Az emberek sorsáról ebben a tervben nem, vagy csak a gépesítéshez igazítva esett szó, amely pedig igen kritikus helyzetben volt.

A részletesen bemutatott párt- és nemzeti banki jelentések alapján kvantitatív módon is igazolható, hogy az egyes társadalmi-foglalkozási csoportok közötti jövedelem- és érdekeltségi különbségeknek – a családi, lakóhelyi és egyéb átfedések ellenére – döntő jelentősége lett a kollektivizálási kampányban. A falvakba küldött agitátorok, köztük ipari munkások, agrárkeresők jelentős része a propagandával szemben nem szövetségest látott az egyéni parasztgazdákban. A kollektivizálási kampány irányítóinak szempontjából további neuralgikus pont az ún. kétlakiak („dolgoznak, utaznak, esznek és alusznak”) sajátos társadalmi csoportjának kezelése volt. A pártdoktrína őket a „munkásosztályhoz” sorolta, bár folyton hangsúlyozták, hogy velük kapcsolatban differenciált agitációs tevékenységet kell kifejteni. A kétlakiak aránya 1953-tól, majd ismét 1957-től megnőtt,

miután a tsz-ek az első kollektivizálások kudarcai következtében feloszlottak. Az 1957-58-ban zömében Budapesten és a hagyományos iparvidékeken dolgozó kétlaki családok 69%-ánál a munkabér-, 31%-ánál a mezőgazdasági és egyéb jellegű jövedelem volt meghatározó. A mezőgazdaságinak számító dél- és kelet-magyarországi megyékben az ipari üzemekben dolgozók családjai az országos átlag (54,2%) felett, 61–71% közötti arányban csak a mezőgazdaságból szereztek jövedelmüket.

Az 1956-os forradalom leverése után az erre a feladatra specializálódott, és régi-új technikákat alkalmazó agitációs és propaganda apparátusbeliek maximálisan figyelembe vették a sajtótermékek, a rölpapok, a plakátok, a rádió, és majd később a tv hatásait. Saját szóhasználatukban, három irányban jelölték ki a tevékenységüket: 1) „pozitív program magyarázása”, 2) „az ellenség leleplezése”, 3) „az ellenpropaganda megzavarása”. Az 1957. évi karhatalmista terror a kollektivizálási kampány előtörténete szempontjából is igen emlékezetes, bár tabusított tapasztalat volt. Ennek magatartást szabályozó, látható és láthatatlan nyomai olykor a történeti forrásokban is felbukkannak. Az irányítók a kollektivizálási kampányban azzal is számolhattak, hogy 1958 májusában már minden járásban megfelelő számú munkásőregység volt. Kádár Jánosék az év második feléig végrehajtották az 56-os forradalomhoz kötődő megtorlások nagy részét, így többek között a parasztság szemében többnyire jótevő hírben álló volt miniszterelnök, Nagy Imre és társainak kivégzését. A pártállami apparátus és erőszakszervek, a bíróságok és ügyészségek számára új irányelvet szabtak, melynek kiemelt területe lett a kollektivizálási kampány. A döntéshozók szempontjából fontos művelési terület volt az egyházak további megtörése és ellenőrzése, hiszen azok

falusi jelenléte nagyrészt lefedte a pártállami beavatkozással szemben állók körét. Erről a helyzetről 1958 szeptemberében már azt jelentették, hogy a döntéshozatal feletti ellenőrzést a politikai rendőrség és a pártszervek ismét visszaszerezték. Köztudott, hogy az egyházközösségek működése ekkor már főként az állami finanszírozástól függött.

A kollektivizálás befejező szakaszának, a bekerítés, a terror 20. századi változatának történéseit az elsőként kollektivizált, mintamegyének számító Győr-Sopron megyei források alapján külön fejezetben mutattam be. Ehhez illeszkedően ábrázoltam dokumentált módon a többi megye általam ismert kollektivizálását. A Győr-Sopron megyei helyzetképek országosan is illusztratívak a súlyos következményeket illetően. A KSH Győr-Sopron Megyei Igazgatósága jelentést készített a tsz-ekről. 1959-ben a termelőszövetkezetek száma 132-ről 262-re, a területük 76%-kal, a taglétszámuk pedig majdnem 90%-kal növekedett. A tsz-ek krónikus szakemberhiányban szenvedtek. Az ekkor igen keresett mezőgazdászok 87%-a, a vezető könyvelők 71%-a előző munkahelyét sem adta fel, sőt, amint írták, „egyelőre nem akarják magukat teljesen lekötöni.” Az is jellemző volt, hogy a mezőgazdászoknak (13%) és a vezető könyvelőknek csak kis része (12%) volt korábban egyéni gazdálkodó. Ezzel szemben az elnökök 72%-a saját földjén gazdálkodott a kollektivizálás előtt. Zömük hét holdon felüli területet birtokolt, ahogy a statisztikai jelentésben ezt meghatározták: „az egyéni gazdából lett elnökök 69,3%-a, a mezőgazdászok 73,1%-a, a vezetőkönyvelők 53,3%-a volt előzőleg középparaszt.” A vezetőség 22%-a nem a tsz székhelyén lakott, legtöbbjük a nagy területű tsz-ek élén állt. A tsz-vezetők mintegy 50–60%-a ahhoz a középgenerációhoz tartozott, akik nagyrészt gyerekkoruk végén tapasztalhatták meg a

háború utáni időszakot. Intézményes szocializációjuk, megélhetési forrásuk jelentős mértékben a pártállami rendszerhez kötődött.

Érdeemes egy másik szabályszerűsége is utalni. A gépesítés és kollektivizálás a családi gazdaság kapcsolatrendszerét, így például a ló és ember, mondhatni a magyar tájképeket radikálisan átszabta. A létrehozott tsz-ek állapotát leginkább a kortársi nyelv szerinti negatív jelenségek (lásd pl. „munkaegység hígítás”) felidézésével lehet életszerűen jellemezni.

A földrajzi tájak szerinti bontásban megadott adatok mutatják a kollektivizálás egyszerre sziget- és hullámszerű következményeit. 1959 tavaszán több mint 70%-ban kollektivizált szántóterület Győr-Sopron, Veszprém és Szolnok megyében volt. A Dunántúlon az 50%-hoz közelítő állapotot érték el Fejér és Somogy megyében, valamint az észak-magyarországi Hevesben. Ez a kép egyrészt elég nagy „mintakörzetet” jelenthetett a kortársak számára, akik a személyes kapcsolatok révén közvetlenül is értesülhettek a radikális átalakítás módjáról. Ugyanakkor az is látható, hogy a hagyományosan mezőgazdasági vidékek (Duna-Tisza-köze, Dél- és Kelet-Magyarország) kollektivizálása 1959 tavaszán még csak elkezdődött. Zala és Szabolcs-Szatmár megye ebben a tekintetben a sor végén helyezkedett el.

Lényegében kiesett a történetkutatói leírásokból, hogy 1945 után, 1958 végétől 1959 tavaszáig, a kikényszerített belépési nyilatkozatokra hivatkozva, új típusú begyűjtésre, a hivatalos szóhasználatban „tanácsi földosztásra” került sor. Az ekkor keletkezett ügyészégi beszámolók visszatérő állítása az volt, hogy a gyakorlati végrehajtásban minden megyében a párthatározatok és jogszabályok megszegése volt jellemző. Az agrárvilágban 1959 tavaszán fokozottan kaotikus helyzet alakult ki. Az év elejétől létrehozott tsz-ek (1.619) közül 402-ről

(24,8%) hivatalosan is úgy nyilatkoztak, mint amelyek csak ősztől fognak a kollektív gazdálkodáshoz. Ez a létszám közel 121.000 személyt (az új tagság 34%-át), 756.970 k. holdat (ebből szántó 657.765 k. h.), az összes új szántóterület 35%-át jelentette. De teljesen ezt az adatsort sem lehetett alapul venni, hiszen főként Szolnok, Heves és Békés megyében több ezer olyan termelőszövetkezeti tag élt, akik, bár beléptek valamelyik tsz-be, de 1960 elejéig még egyéni gazdálkodást akartak folytatni.

A földjüktől megfosztott öreg tsz-tagok bevallva bevallatlanul teherre váltak. Az utánuk elvileg fizetendő földjáradék nagysága papíron sem fedezte az SZTK- és a nyugdíjjárulék összegét. Baranyában a KSH 1959 májusában 73 község 77 tsz-ében vizsgálta a munkaképtelenség okait, és a következő megállapításokra jutott. Először is úgy látták, hogy a településeken élő öregek (79%) és betegek, rokkantak két éven belül nem tudják magukat ellátni. Számuk közel 2.500 fő, többségében nő volt. A radikális tulajdonváltások mellett, egy másik, hivatalosan tabunak számító társadalmi konfliktus is országosan éreztette hatását. A korlátozott módon figyelembe vehető tanácsi nyilvántartás szerint a bejelentett munkanélküliek száma 1959 májusában Magyarországon 50.000 volt. Azt azonban a statisztika készítői is jelezték, hogy a tényleges szám ennél lényegesen nagyobb lehetett, ugyanis a tanácsi apparátushoz ebben az esetben ritkábban fordultak az emberek. A munkanélküliek 80%-a városi, 20%-a községi lakosnak számított. Nemek szerinti bontásban 60%-uk nő volt.

A kollektivizálás elleni tömeges megmozdulásokat a hivatalos beszámolók több esetben „asszonytüntetésként” jelenítik meg. A tiltakozások, megmozdulások területi szempontból sokkal inkább

jellemezők voltak a Dunától keletre. Az állambiztonsági szolgálat kimutatása szerint 1960 tavaszáig elsősorban Heves, Pest, Szabolcs, Hajdú és Csongrád megyék parasztsága volt ebben aktív. A Dunántúlon Veszprém és Fejér megyében volt élénk tiltakozás, sőt, az előbbi helyen ez elhúzódott és növekedett is a félév során. A tömeges, „számszerű” kollektivizálási hadjárat befejezésével párhuzamosan általában mindenütt csökkent az ellenállás. Ebben a tekintetben ellenkező tendenciát ismét Hevesben, Pest és Szabolcs megyékben észleltek. A legtöbb ilyen eset 1960 januárjában, a legnagyobb brutalitást okozó offenzíva idején, majd pedig a márciusi tsz-alakítások után, áprilisban fordult elő. Ugyanakkor feltűnő, hogy az ország legnagyobb területű agrár régiójában, Bács-Kiskunban – szemben a hasonló helyzetű Szabolcs-Szatmárral – csekély mértékű szervezett ellenállás volt. Az előbbi jelenségek okai összetettek, de minden bizonnyal nagy szerepet játszott az adott területek földrajzi elhelyezkedése, a földek és egyéni gazdaságok minősége (így például a szőlőterületeken), a számításba vehető más munkahely elérhetősége, a családi-társadalmi kapcsolatrendszerek révén is megtalálható menekülési útvonalak, vagy éppen az államhatalommal szembeni viselkedésformák történeti hagyománya.

Összefoglalóan, a kollektivizálás terrorjának a visszatérő módszerei, formái a következők voltak.

- Az első csoportba a verbális, pszichikai presszionálás tartozott: tanácselnöki, hangosbeszélőn történt fenyegetés; beidézés; „szovjet tisztként”, „rendőrként”, „ügyészként” való agitatori megjelenés; tömeges felsorakoztatás után a belépési nyilatkozat aláírásának parancsba adása; kiskorúval íratják alá a belépési nyilatkozatot; garázdaság;

élelmiszer- és italzsákmányolás; házkutatás színlelése; berendezési és használati tárgyak, járművek tönkretétele, a gazda lova farkának levágása.

- A kényszerítés második típusát az adminisztratív eszközök alkalmazása jelentette munkakönyv-visszatartás, a rokon- és hozzátartozó ipari munkahelyének feltételszerű felmondása, katonai besorozása gyerek kizárása óvodából, iskolából vagy ezzel való fenyegetés.
- A terror harmadik csoportjához tartozott a fizikai erőszak, verés, kínzás: utcáról való elhurcolás; rendőrséggel való elvitetés; éjjeli rajtaütés a rendőrség, munkásőrség, civil ruhás fegyveresek, funkcionáriusok és más „népnevelők” segédletével; fegyveres üldözések; lövöldözések; fél lábon állás a falnál, a homlokhoz és a falhoz helyezett ceruzával; lábtiprás, rugdosás, haj- és fülhúzogató, a fej falba- és asztalba verése, orr és nemi szervek csavarása; bokszer- és gumibothasználat; futtatás nagykabátban, majd kályha melletti izzasztás; padlóra tett pénzen, az ujj rajtatartásával körbejáratás; a „jelölt” és hozzátartozóinak, gyerekeinek pofozása, ütlegetése; nők megalázása, ruhájuk letépése; a férj verése közben a feleség fegyverrel való fenyegetése; gumicsővel lábütlegelés; szabad kézzel égőparázs kiszedése a kályhából.

A falubeliek, a megmaradt parasztság számára rendszerint idegen személyek által végrehajtott fizikai-lelki megtörés fázisa után sokszor következett a második szakasz: egy ismerős, rendszerint helyi funkcionárius „udvarias, baráti beszélgetés közben” az illetőt végül belépteti a tsz-be.

Bár nehéz, de az erőszakosságok esetében is lényegében azt kellene megérteni, hogy akik ezeket elkövették, tetteiket sok esetben nem találták döbbenetesnek. A kollektivizálás során nyilván azért is történhetett ez így, mert a pártállami program végrehajtói olyan küldetés- és felsőbbrendűségi tudattal, ellenségképpel és erőfölénnyel rendelkeztek, amely minden esetben szükséges az ilyen típusú hadjáratokhoz. Persze a mentális beállítottságokról, jelenetekről és hatásokról ismereteink végképp töredékesek, ezek anatómiáját leginkább csak művészi és irodalmi eszközökkel lehet ábrázolni. A kínzások és egyéb tettlegességek nyomasztó emléketől való szabadulásról ugyanakkor nem csupán a párt védelme gondoskodott, hanem maga a megszokás is. A kollektivizálás döntő, 1959 ősztől 1960 tavaszáig tartó szakaszán túl, a tsz-be való erőszakos beléptetésre, vagy különböző fondorlattal – például a tanácsházára való beidézés alatt viszik el az állatokat és tárgyakat – 1961–1962-ben is találhatunk példákat.

A mindennapi történések és emberi reakciók szempontjából további fontos szempont az „alávetési” folyamat tényezőinek a vizsgálata. Az állam lényegében az észlelési mezőket és így a történeti forrásaink jellegzetességeit is megszabja. Az emberek mitizált, és sokszor fiktív kollektívákba kényszerítésével az eltagadások, elfojtások kollektív mechanizmusa is kialakul, ami feltételezhetően a közös észlelési és értékelési kategóriákon, a habitusok összehangolásán nyugszik. A levelezések alapján azt is elemeztem, hogy a kortársak milyen nyelven, fogalmakkal írták le az általuk tapasztaltakat, miért és hogyan fogalmazták meg problémájukat, milyen múltbeli „legitimációs” alapot jelöltek meg a döntéshozók előtt? A levelek egyik közös kiindulópontját alapvetően az jelenti, hogy a kommunista

párthoz és pártállami hatóságokhoz, a média különböző szereplőjéhez panasszal, levéllel fordulók mindig konfliktushelyzetben voltak. Mind a megszólalók, mind pedig a megszólítottak rendszerint kettős kommunikációs gyakorlatot követtek.

Miért írtak az emberek? A levélírásnak, a különböző beadványoknak, feljelentéseknek a rendszerspecifikus jellegét megítélni nyilvánvalóan csak egy összehasonlító – a tárgykörünkhöz nem tartozó – vizsgálatban lehetséges. Azonban az elmondható, hogy a jelenséget a modern gondoskodó diktatúra természetrajza alapján érdemes magyarázni, legalábbis kollektív szinten. A rezsim ideológiai és gyakorlati értelemben is „megszólította” a társadalom tagjait, politikai szempontból mobilizálni törekedett mindenkit. Bizonyos mértékig „felnőttként” kezelte a hatalompolitikai szempontból alávetetteket, miközben egy színlelt nyilvánosságba vonta be őket. A levelezés lényegében a politikai diktatúra egyik kommunikációs gyakorlata, sajátos stabilizációs tényezője, a rendszer fenntartásának egyik eleme volt. A kortársak jelentős része ilyen módon is beszállt ebbe „játékba”. Több mindent szándékoztak a levélírók elérni, „kijárni”. Egy valami közösnek tűnik ezekben a levelekben. A „szocialista rendszer”, vagy még pontosabban a kaotikus állapotok mindennapi élethelyzeteit egy torzított kép, általában az elvárt ideológiai klisékhez igazítva felvillantják, amely képrögzítés uralkodó többségének persze az elemi emberi elégedetlenség volt az oka. Az adott rendszeren belül (mert nem mentek el az országból), tehát nagyrészt a kádári diktatúra kereteit a saját nézőpontból „reálisan” felmérve nevezték meg a töréspontokat, a működési zavarokat. Egy, az események utáni nézőpontból, a levélírás szituációját a legadekvátabb módon a „fogolylét” panaszai kifejezéssel látom célszerűnek megnevezni,

hiszen ez egy jogállam nélküli állapot volt, amelyben a megszólalás is a tiltott, túrt és támogatott hármaskör korlátozás jegyében volt lehetséges. A terror mennyiségi szempontjaihoz is illusztratív adalékul szolgál az, hogy például a Népszabadság szerkesztőségéhez 1960 februárjában a kimutatás szerint 3.008 levél érkezett. Vidékről 2.021 (67%) fő írt, akik közül 648 (az összes 22%-a) kifejezetten ún. „falusi problémákat” taglalt, kimondva kimondatlanul a szerkesztők által is az „erőszakos tsz-fejlesztés” kategóriájába sorolt jelenségeket idézték.

A kollektivizálás hatásait további különböző szempontok és források szerint is vizsgáltam. Részben mennyiségi, így statisztikai jelentések, vagy a banki jelentésekre támaszkodó adatok alapján. Ezek ismételten rávilágítanak arra, hogy mekkora ára volt a „tömeges kollektivizálásnak”, a területek hódításszerű elfoglalásának, mely alól az emberek különböző módon igyekeztek magukat kivonni. Ezt mutatta a tsz-ek névén jegyzett állatszám mennyiségi növekedése, de ugyanakkor minőségi romlása. Összességében az erőszakos kollektivizálás egy negatív irányú, a józan közgazdasági normákkal szembeni szabályt követett, hiszen az emberi munkaerő fejlesztése helyett annak gyengítését eredményezte. Az 1945. évi földreform idején uralkodó földéhséget néhány év múlva felváltotta a földtől való megszabadulás tendenciája. Az egyénileg gazdálkodókra fokozódó nyomás nehezedett, hogy a szovjet, kolhoz típusú termelőszövetkezetekbe belépjenek. A kommunista párt destruáló programja szerinti parasztellenes állami politika (kulákellenesség, tagosítások, adóprés és beszolgáltatás, kampányok, egyház- és vallásellenesség) strukturális terrornak számított. Mindennek ellenére, 1958-ig az egyéni gazdák több mint háromnegyede továbbra sem lett tsz-tag. Annak ellenére sem, hogy a

forradalom után volt alapja a vereségtudatnak. Így tehát ők logikai értelemben sem léphettek be „önként”, „békés eszközök” révén a kollektív gazdaságba 1958 és 1961 között. Bár 1956 hatása, vereségtudata a kollektivizálás végrehajtásában nyilván meghatározó volt, azonban mégis azt állítom, hogy csak egy újabb, döntően az 1959–1960-ban végrehajtott koncentrált kampánnyal tudták beléptetni a gazdák többségét a tsz-ekbe. Ezzel nem azt mondom, hogy a gumibottal, a népnyelv szerinti „sűrített népnévelővel” mindenki közvetlenül találkozott. A kitűzött nagyságú területfoglaláshoz és létszám-biztosításhoz arra nem volt szükség, elég volt annak létezéséről tudni, hallani. A szóbeli interjúk visszatérő hivatkozása, tömeges tapasztalata ez.

A tsz-tagság indokait felölelő skála tartalmazta az előremenekülés, a félelemből fakadó engedelmeskedés viselkedésmódját, de nagyrészt a konkrét fizikai erőszakot, a szó szerinti értelemben vett bepofozást. Az egyéni gazdaságok felszámolására a szovjet típusú rezsimekben az állami beavatkozás, a terror révén került sor, mert azok egy erőltetett iparosítási és hatalomtechnikai-kriminalizálási program keretében elemi akadályt képeztek. Egyrészt a központi elosztási, tervgazdálkodási rendszerben így láttak esélyt az ellenőrzött begyűjtésre és részleges elosztásra, másrészt a paraszti önállóság fizikai és mentális tereinek minimalizálására, míg sokak esetében kiiktatására. A „projekt” kampányszerű végrehajtásának módja és időzítése közvetve vagy közvetlenül az összes emberi együttélési formát, vagyis az egész társadalmat érintette. A kollektivizálás megrázó, kollektív és struktúraváltoztató társadalomtörténeti eseménnyé vált, amelynek következményei, traumái és tabusításai a viselkedést szabályozó tényezők lettek. Az ekkori egzisztenciavesztés, az átszabott tulajdonszerkezet, a

munkaszervezet és megélhetési lehetőségek minden szempontból hosszú távra meghatározták a vidéken élők sorsát, nem beszélve azokról, akik éppen a kollektivizálás miatt menekültek el falujukból és lettek városi lakosokká. Ugyanakkor ez egy kollektív tanulási folyamat volt a döntéshozók, a végrehajtók és a bekényszerítettek számára is. A mindkét nagyhatalmi tömb oldaláról szándékoltan létrehozott szovjet zónán belüli meghatározottságból is kiindulva – bár ezt a társadalmi operációt az akkori magyar párt- és állami döntéshozók indították el – a végrehajtás gyakorlata számos elemében sajátos dinamikát, önjáró folyamatot és módosulást eredményezett. Nyilvánvalóan az akkori elvárásokat, számításokat és jövőhorizontokat kell jobban megismernünk, hogy egy-egy élettörténetbe beágyazhatóan megérthessük a kortársi tapasztalatokat és reakciókat. Végül, a kollektivizálás történelmi perspektívába helyezett példáján is igazolva láthatjuk azt, hogy a társadalmat leginkább a következő, összetett tényezők alkották a politikai diktatúrában: a szocializmus projektje, a hagyományos struktúrák megtartó ereje, az iparosodás, valamint a társadalmi autonómia mindennapi miliói.

A parasztság társadalmi tömbjének felbomlását mindenütt nyomon követhetjük a 20. században. A monográfia zárófejezetében a német jelenkortörténeti kutatás tükrében a szovjetizálás kelet-németországi jelenségeit kvalitatív és kvantitatív mutatók alapján hasonlítottam össze a magyarországi helyzetképekkel. A társadalmi teret főként hatalmi kérdésként értelmezem. Elsősorban abból indultam ki, hogy a falun élőknek is mindkét országban egy politikai diktatúrában kellett megtalálniuk az élet értelmét. Azaz a kortársakban különböző mértékben, de tudatosult, hogy „szabadságuk” korlátozott, s eszerint kell alkalmazkodniuk. Az

erőterekre gondolva, elterjedt véleménynek számít az, hogy a szovjet blokkba besorolt országok pártállamait az ideológia, a hatalmi struktúra, a kényszer, a presztízs és a privilégiumok tartották össze. A lényeges elemeket tömörítő megállapításhoz egy másik nézőpontból érdemes megjegyzést fűzni. Az előbb felsoroltak a „rendszer” egyik oldalról való megközelítésének jellemző sajátosságai. Ezen tényezők egyúttal centrifugális erőként is hatottak. Részben ezt az állítást illusztráltam olyan példákkal, amelyek elsősorban a politikai diktatúra társadalmi korlátaira mutatnak rá. A kommunista hatalmi törekvés alapvetően beleütközött a korábbi miliőbe, azaz a „népi demokrácia” lényegében idegen volt a vidéki társadalom számára. A határtalanná vált pártállami hatalom amilyen mértékben kiterjeszkedett, éppen olyan mértékben lett a mindennapi társadalmi gyakorlatok része.

Történetkutatóként arra tettem kísérletet, hogy a politikai diktatúra természete szerint retusálódott tablóképeink, egyéni és csoportos életrajzaink egyes mozaikjait a helyükre illesszem. Az erőszakos állami beavatkozások, tulajdonfosztások érintettjei rendszerint inkább a hallgatásukat, az elmondatlan történeteiket adják át sajátos (meta)kommunikációjukkal. Az ezeket a jelenségeket, viselkedéseket meghatározó tényezők feltárása és ábrázolása a jelenkortörténet közelsége, közvetlensége miatt eleve csak töredékes lehet. Azonban kutatási hiányaink további feladatot is adhatnak azok számára, akik társadalmi önismeretünket gyarapítani akarják.

A témakörben született szerzői publikációk

1. Agrarian Societies in Communist Hungary and East Germany. Richard Mulchay szerkesztésével készülő *Festschrift* X. Y. részére (USA). 18 o. (2011, megjelenés alatt).
2. The Application of Collectivization in Hungarian Society. In: Bauerkämper, Arnd — Iordachi, Constantin (eds.): *The Collectivization of Agriculture in Communist Eastern Europe. Comparison and Entanglements from the 1930s to the 1960s*. Budapest: CEU, 24 o. (2011, megjelenés alatt).
3. (szerzőtárs Kovács Teréz): Collectivisation and De-Collectivisation in Hungary: Historical Problems of Landed Property during the Political Dictatorship. *Studia Historia Oeconomicae*, 28. Poznań: Adam Mickiewicz University, 22 o. (2011, megjelenés alatt).
4. A Győr-Sopron megyei kollektivizálás mintája. *Győri tanulmányok*. 32. évf. 2011. 105–126.
5. Az „alávetettség racionalizálása”. Levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után. *Korunk. Fórum, kultúra, tudomány*, 2010. 3. 62–68.
6. «Соцреаль»-ные контексты коллективизации в Венгрии (1948–1953 гг.) // *Ученые записки кафедры новой и новейшей истории Ставропольского государственного университета. Вып. III*. Ответственный редактор И.В. Крючков. Ставрополь, 2010. 202–223.
7. Importanța violenței și interpretarea acesteia. *Arhivele Totalitarismului*, nr. 68–69. 2010. 3–4. 86–105.
8. A modern diktatúra történeti olvasatai. In: Bódy Zsombor—Horváth Sándor—Valuch Tibor (szerk.): *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum, 2010. 97–106.

9. The “Rationalization of Subjugation”. Communication Practices in Correspondence in Hungary after 1956. In: Faur, Antonio–Romanisu, Radu–Stefanescu, Barbu (szerk.): *Analele Universității din Oradea. Seria Istorie-Arheologie tom XX*. Oradea: Universității din Oradea, 2010. 201–208.
10. Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 36. 2009. július, 160–178.
11. Istoria socială a colectivizării din Ungaria, 1958–1961. *Arhivele Totalitarismului*, 2009. 3–4. 68–98.
12. Kinek a történelme? Jelenkortörténeti szövegtörödékek és társadalmi önismeret. *Forrás. Szépirodalom, szociográfia, művészet (Írások a huszadik századról)*, 2009. 7–8. 129–142.
13. A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953). *Aetas. Történettudományi folyóirat*, 2009. 4. 32–45.
14. Márciusban újrakezdték. Mit írtak a faluról 1957-ben? In: Bartha Elek–Keményfi Róbert–Marinka Melinda (szerk.): *1956 a néphagyományban*. Debrecen: Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, 2009. 253–290.
15. Ötven éve történt? A kollektivizálás társadalmiasítása. In: Ö. Kovács József – Kunt Gergely (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc: Miskolci Egyetem, TTI, 2009. 135–148.
16. A színlelt szocializmusról. In: Halmos Károly–Klement Judit – Pogány Ágnes – Tomka Béla (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére*. Budapest: Századvég, 2009. 483–491.
17. „Sűrített népnevelő”. A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959). *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*, 2009. 36. 31–54.

18. (szerkesztőtárs Kunt Gergely): *A politikai diktatúra társadalmiasítása. Nyelv, erőszak, kollaboráció, ellenállás, alkalmazkodás*. Miskolc: ME TTI, 2009. 213.
19. A vidéki társadalmak átalakítása és átalakulása. Szempontok egy német-magyar összehasonlításhoz. In: Majtényi György — Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádár-korszak. Távolodás és közelítések*. Budapest: ÁBSZTL, Kossuth, 2008. 509–520.
20. A társadalom peremén. Balotaszállási életvilágok 1950–60. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest: Korall, 2008. 337–354.
21. A kollektivizálás kortársi tapasztalata. In: Honvári János (szerk.): *20. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet. Konferenciakötet*. Győr: Széchenyi István Egyetem, 2008. 118–131.
22. Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, 2008. 331–351.
23. „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.” Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról. *Századvég*. 2008. 47. 1. 37–69.
24. Mindennapi szocializmus Balotaszálláson. In: Szakál Aurél (szerk.): *Balotától Balotaszállásig*. Balotaszállás: Önkormányzat, 2006. 177–224.
25. Fotók, filmek, mindennapok története. *Gesta. Miskolci történész folyóirat*. 2006. VI. 1. 77–84.
26. Arbeiterexistenz in Ungarn nach 1956. Einige Schnittpunkte der Mikro- und Makrogeschichte. In: Hübner, Peter—Kleßmann, Christoph—Tenfelde, Klaus (szerk.): *Arbeiter im Staatssozialismus. Ideologischer*

Anspruch und soziale Wirklichkeit. Köln etc.: Böhlau, 2005. 319–345.

27. *Az újkori német társadalomtörténet útjai.* Debrecen: Csokonai, 2004. 169.

28. Munkáslét Magyarországon 1956 után. A mikro- és makrotörténet metszéspontjai. In: Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004.* XIII. Budapest: 1956-os Intézet, 245–268.

29. Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat.* 2004. 15–16. 248–273.

30. Arnd Bauerkämper: Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963. Köln etc. Böhlau, 2002. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat.* 2003. szeptember, 184–188. (Recenzió).